

yayımlayan (Beyrut 1400/1980; Riyad 1405) Ömer Abdüsselâm Tedmürî'nin tesbitine göre bu cüzler onun eserlerinin eksik olan bazı kısımlarından ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hayseme b. Süleyman, *Min Hadîsi Hayseme el-Kureşî el-Etrâblusî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1400/1980, neşredenin önsözü, s. 9-54; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVII, 68-72; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XV, 412-416; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 856-860; Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 442-443; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 411-412; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 312; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 334, 365; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1385; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 374; Keh-hâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 131; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 368-369.

ALİ TOKSARI

HAYVAN (الحيوان)

I. İSLÂM ÖNCESİ

DİN ve TOPLUMLARDA HAYVAN

II. İSLÂM KÜLTÜRÜNDE HAYVAN

Arapça aslı *hayevân* olan kelime, diğer Sâmi dillerde de bulunan "hy / hyv" (yaşamak, canlı olmak) kökünden gelen "canlı, diri" anlamında bir isimdir. "Hy" kökünden gelmesi sebebiyle kelimenin aslı *hayevân* iken telaffuz kolaylığı için ikinci "yâ"nın "vâv"a dönüştürülmesi sonucu *hayevân* biçimini almıştır; ancak Arapça konuşma dilinde ve Türkçe'de yaygınlıkla *hayvân* şeklinde söylenir. *Hayevân* Kur'an'da "hayat, yaşama" anlamında geçmektedir (el-Ankebût 29/64). Kelimenin çoğulu *hay(e)vânât*tır.

I. İSLÂM ÖNCESİ

DİN ve TOPLUMLARDA HAYVAN

En eski zamanlardan günümüze kadar çeşitli hayvan türleri dinî açıdan ya ibadet objesi ve varisatı olarak saygı görmüş veya bir kültle ilgili kabul edilmiştir. Mitolojilerde bolca işlendiği gibi hayvanların bilgeliğini, sihir veya kehanetteki fonksiyonlarını açıklamaya yönelik çok sayıda efsanenin bulunduğu bilinmektedir. Haklarındaki bu geniş inanç birikimine rağmen dinler tarihi literatürüne dayanarak homojen bir hayvan tasviri yapabilmek neredeyse imkânsızdır. Her şeyden önce iptidai topluluklarda geliştirilen hayvan inançlarını toplu bir şekilde verebilmek çok zordur. Bunun temel sebebi, erken dönemlerden beri yeryüzündeki bilinen bütün hayvanların (fauna) dinî bir niteliğe büründürülmüş olmasıdır. Ayrıca hiçbir hayvanın sadece tek bir inanç türüyle alâkalı sayılmaması, konuya ilişkin

kin ikinci bir problemin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Meselâ kurban olarak seçilen bir hayvan hem totemle hem sihirle hem de dünyevî konularla ilişkilendirilmiştir. Sonuçta hayvanlar arası ortak kategoriler bir yana, hayvanın kendisiyle sınırlı standart bir kategori oluşturmak dahi imkânsız hale gelmiştir.

Bir başka metodik problem de hayvanlarla ilgili inançların zoolojiden antropolojiye kadar uzanan geniş bir bilimler sınıflamasını kapsamasıdır. Bununla birlikte özellikle son yıllarda geliştirilen arkeozooloji gibi yan disiplinler konunun aydınlatılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Arkeozooloji, bir anlamda eski dünya insanının hayvan biyolojisi konusunda neler bildiğini gün ışığına çıkarmaktadır. Eski ve çağdaş antropologlar, insanla hayvan arasındaki münasebetler konusunda önemli verilere ulaşmışlardır. Şüphesiz ayrı disiplinlerden gelen bu bilgiler dinler tarihi çatısı altında anlam kazanmaktadır. İptidai kozmolojide tabiatın insana doğru gelişen bir sürecin varlığına inanılması, ontolojik olarak insanın hayvanı tabiatla kendisi arasında bir aracı ve bir ara kategori şeklinde görmesine yol açmıştır. Bu durumda hayvan bir yandan tabiatın, bir yandan da insanın kendisine dönüştüğü ya da bazan tam aksine, kendisinin her iki ontolojik kategoriye geçebildiği bir metamorfoz objesi haline gelmiştir. Hayvanlar hakkındaki pek çok inanç muhtemelen bu temel anlayışın etkisi altında geliştirilmiştir.

Hayvanlarla ilgili dinî inançların tarih öncesi devirlerden beri var olduğu bilinmektedir; özellikle tabiat üstü güç taşıdıklarına ilişkin inançlar, Neolitik dönem öncesinde insanlarla aralarında geçen mücadelenin başlangıcına kadar çıkarılabilir. Tarih öncesi dönemlerdeki avlanmaya dayalı yaşama biçiminde insanların hayvanları yakından tanımaları bu konudaki dinî inançların gelişmesine katkıda bulunmuştur. İnsan ve hayvan arasındaki bu ilk ilişkinin sonucunda oluşan temel inançlar, hayvanın kanı içerisinde bulunduğuna inanılan bir ruh (can) fikri etrafında biçimlenmiştir. Buna göre ruh bir anlamda kanda ikamet eden maddesi bir varlıktır. Özellikle Sâmi kavimlerde görüldüğü haliyle kan, ruh yahut hayat bahşedici bir unsur olarak kutsal ve boş yere akıtılmaz veya ancak belli dinî amaçlarla akıtılabilir; bundan dolayı kan serpmeye törenlerin vazgeçilmez rükûdudur. Aynı şekilde Sâmi kavimlerle si-

nirli kalmayan inşa edilmiş bir mekânın, kutsal sayılan bir alanın, yeni inşa edilen bir yapının veya bir nesnenin hayat kazanması ya da uğur getirmesi için hayvan kanı akıtılması geleneği de bu inançla yakından ilgilidir. Öte yandan kanın yeni bir hayat bahşettiği inancıyla kurban fikri arasında da yakın bir bağ vardır ve kanlı kurban kavramının oluşmasına zemin hazırlayan başlıca unsurlardan biri budur. Hatta işlenen bir suçun kan dökmekle, yani yeni bir hayat bahşetmekle telâfi edilebileceği inancı da hayvan kurban etme fikrini pekiştirmiştir denilebilir. Dünya genelinde kurban kavramı hayvanlarla ilgili olarak geliştirilen temel inançlardan biridir.

Günümüzde bazı ilkel topluluklarda da sıkça rastlanan bir başka inanç ise hayvanın kehanet veya falcılıkta kullanılmasıdır. Genel olarak tarih boyunca hayvanların kehanette kullanılması ikiye ayrılmaktadır. a) Hayvan hareketlerini gözlemek. Buna göre kuş, yılan, balık, bazan deve, koyun vb. hayvanların hareketlerine bakarak istenilen şeyin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda bir kehanette bulunulur. Özellikle totemlerden seçilen bu "kâhin hayvanlar"ın, tabiat üstü yetenekleriyle önceden haber aldıkları olayları kabile fertlerine iletcekleri inancına dayanan bu kehanette bilhassa hayvanın gidiş istikameti, çılgılığı veya izi değerlendirilmiştir. İnsanlara öğüt veren "bilge hayvanlar" mitosu da bu inançla ilgilidir. b) Hayvanların iç organlarına bakarak gelecekte vuku bulacak şeyleri önceden kestirmek. Bedenin merkezî organı olarak düşünülen karaciğer birtakım bölgelere ayrılarak bu bölgeler üzerinde görülen şekillerin hayalî yorumuna dayanılarak gelecekte haber vermeye çalışılmıştır (bk. FAL). Bu tip kehanetlerde zaman zaman kalp, kemik, böbrek gibi başka organlar da kullanılmıştır. Bazan bu organlar kötü güçleri uzaklaştırma veya tılsım gibi sihrî amaçlar çerçevesinde de değerlendirilmiştir (bk. BÜYÜ).

Bu bağlamda bir başka inanç biçimi de totem ve hayvan arasındaki münasebet sonucunda ortaya çıkmıştır. Kabilenin hayatını sürdürmesine katkıda bulunan veya kabilenin varlığını tehdit eden hayvanlar totem sayılmış, ayrıca bu hayvan totemler kabilenin veya fertlerin şahsî sembolleri haline getirilerek insanlar arasında bir nevi iletişim sistemi oluşturulmuştur. Diğer taraftan totem sayılan hayvanın gücüne kavuşabilmek için o hayvanın hareketlerine benzetilerek ya-

pılan danslar da özellikle şaman konumundaki insanların öteki âleme geçmek için başvurdukları temel metodun dayanağını teşkil etmiştir.

Yakındoğu'nun zengin hayvan varlığı dinî inançlara doğrudan doğruya yansımıştır. Batı İran ve Anadolu'dan Mısır'a, Mezopotamya'dan Kafkasya'ya kadar uzanan bu geniş coğrafyada geliştirilen hayvanlarla ilgili inançlar birbirine çok benzemektedir. Bunun en önemli sebebi, fauna içinde yer alan ortak hayvanların sayıca fazla olması ve bölgedeki göç güzergâhlarının aynı yolları izlemesidir. Bununla birlikte farklı coğrafyalarda aynı hayvanlara daima aynı rol ve sembolik değerlerin yüklendiği söylenemez.

Daha çok mitolojik metinlerde teşhis edilebildiği kadarıyla eski Yakındoğu'da hayvanlarla ilgili en köklü inançlar şu şekilde sıralanabilir: Sumerler arasında güçlü yapısından dolayı boğa, fırtına tanrısının kutsal hayvanı ve aynı zamanda kozmik düzenin sembolü kabul edilmiştir. Ayın hilâl şeklindeki görünüşü ile boğanın boynuzları birbirine benzediği için Sumerler bu hayvanla ay arasında da ilişki kurmuşlardır. Asur-Bâbil kültüründe boğa güç, bereket ve döleyiciliğin sembolü olarak görülür, ayrıca büyük kapıların içi yanına koruyucu (apotropeik) heykelleri konurdu. Bu heykellerle, Tevrat'ta cennetin yolunu bekledikleri söylenen kerûbîler (Tekvîn, 3/24) arasında benzerlik bulunduğu ileri sürülmüştür (ERE, II, 887). Hititler'de gök, Urartular'da savaş tanrısının kutsal hayvanı boğadır. Mısır'da ise bu kült özellikle delta bölgesinde yaygındır ve Apis adı verilen boğa-tanrı, tanrı Ptah ile Osiris'in bedenleşmiş şekli kabul edilmiştir. Aslan bütün Yakındoğu medeniyetlerinde apotropeik bir figür olarak kullanılmış ve şehir, saray veya tapınak girişlerine normal şekliyle yahut sfenks ve grifon (yarı kartal yarı aslan şeklinde mitolojik bir kuş) gibi karışık yaratıklar halinde yerleştirilmiştir. Yılan, Mezopotamya'da derisini değiştirmesi sebebiyle sürekli yenilenen sonsuz hayatı, gelişmiş içgüdüğüyle da bilgeliliği ve dişliliği sembolize eder; Mısır'da ise tanrı-kral firavunun simgesidir (Uraeus). Deve dayanıklılığıyla sabır ve iradeyi temsil ederken özellikle Sâmî kavimler arasında kurban ve kehanet amacıyla kullanılmıştır. Mısır'daki önemli kült hayvanlarından biri de temizlik, özgürlük, egoizm ve şehvetin sembolü olan kedidir. Ana tanrıça Bast kedi başlı bir kadın şeklinde tasvir edilir; mumyalana-

rak gömüldüğü bilinen kedi ayrıca tanrıça İsis'in de kutsal hayvanıdır. Maymun, Mısır'da insan dilini anlayan kutsal bir hayvan olarak saygı görmüş, şafakta çıkardığı sesler güneş tanrısına dua etmesi şeklinde yorumlanmıştır. Tasvirî sanatta bilgelik tanrısı Tot bir maymun şeklinde yapıldı. Kartal bütün Yakındoğu'da kudreti ve hâkimiyeti, güvercin de saflığı ve ruhu sembolize ediyordu. Bu coğrafyada kutsal sayılan veya bir kütile ilişkilendirilen diğer önemli hayvanlar şu şekilde sıralanabilir: Timsah (Mısır), inek (Sumer, Asur-Bâbil, Mısır), karga (Asur-Bâbil), keçi, geyik, özellikle iri balıklar başta olmak üzere balık türleri, sinek, baykuş ve koyun (bütün Mezopotamya; Mısır'da büyük tanrı Amon koç başlı idi).

Zerdüştî gelenekte bütün hayvanlar iyi ve kötü olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bûndahiş'n'e göre iyi hayvanları yaratan Hürmüz, kötü hayvanları yaratan ise Ehrimen'dir. Starestan adlı geç dönemlere ait bir Zerdüştî eser iyi hayvanları faydalı, kötü hayvanları ise zararlı olmalarına bağlar. Zerdüştilik'te gece cinlerini kovduğuna inanılan horoz ve insanları her türlü kötülükten koruyan köpek en gözde hayvanlardır; ayrıca domuz ve kartal da kutsallığa sahiptir. Ehrimen'in yarattığı kötü hayvanların başında ise karınca, kertenkele ve yılan gelir.

Uzakdoğu'da, Yakındoğu'dakine benzer biçimde Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan ortak bir fauna coğrafyası vardır. Ancak bu iki bölge mukayese edildiğinde Uzakdoğu mitolojisinde hayvanlarla ilgili inançların daha zengin olduğu görülür. Muhtemelen bu coğrafyadaki tabiata yönelik yaşama tarzının hayvan ve insan arasındaki mesafeyi en aza indirmesinden dolayı Uzakdoğu mitolojilerinde bu iki canlı türü her an birlikte görünmektedir. Hayvan kurbanı fikri Uzakdoğu'da azalmış, fakat tamamen ortadan kalkmamıştır. Bununla birlikte Hindistan'da Budizm, Çin'de Taoizm ve Konfüçyanizm'in getirdiği tabiata yönelik hayat tarzı ve vejeteren kültür, hayvan kurbanı fikrinin gelişmesini ciddi olarak engellemiştir. Bu bölgede tanrılara daha çok meyve, çiçek ve sebze yemekleri sunulmakta, bunlar törenle heykellerin önüne veya mukaddes mahallere bırakılmaktadır. Ayrıca hayvanla ilgili inançlar takvimde, hatta günün belli saatlerinin temsilinde kullanımına varıncaya kadar pratik hayatla bütünleşmiştir.

Uzakdoğu'da dinî-sembolik değeri yüksek hayvanların başında fil gelir. Zekâsı

dolayısıyla fil Hindistan'da bilgelik tanrısı (Ganeş) olarak saygı görmüştür; *Mahabharata*'yı ilham eden de odur. Hindü folklorik inancında yeryüzü yedi filin üzerinde durmaktadır; bazı inançlara göre kuyruğundaki kılların koruyucu tılsım özelliği vardır (ERE, I, 514). Budist kutsal metinlerinden Lalitavistara'da Buda'nın ana rahmine düştüğünde bir fil şeklinde olduğu nakledilmektedir; bundan dolayı fil Buda'nın yeryüzüne gelişini sembolize eder. Çin'de ise bu hayvan güç, zekâ ve ölümsüzlüğün sembolüdür; Çin Hindî'nde de özellikle beyazı kutsal ve uğurlu sayılmaktadır. Maymun kültürünün en fazla Hindistan'da önem kazandığı görülür. Burada maymun tanrı Hanuman adını almış ve özellikle Ârî öncesi yerli halklar arasında tapınılmıştır; en büyük tapınının Benâres'te olduğu bilinmektedir. *Ramayana* destanının beşinci kitabında maymun, ilâhlar veya kahramanlar arasında aracılık yapan tabiat üstü güçlere sahip bir varlıktır; ayrıca Rama'ya karşı gösterdiği sadakatten dolayı dostluğu sembolize eder. Çin halk inançlarında ise maymun uğur getirici bir hayvan olarak bilinir. Sun wu-K'ung adıyla tanınan bir maymun kahramanlığıyla dolayısıyla meşhurdur. Öte yandan maymun çelişkili bir şekilde hilebazlığın ve çirkinliğin de sembolü sayılır. Java'da ve komşu bölgelerde kısrılığı iyileştireceği inancıyla maymunlara çeşitli takdimeler sunulur.

Çin'de turnalar, uzak mesafelere uçabilme kabiliyetleri ve uçuş sırasındaki düzenlilikleri dolayısıyla hasret ve iletişimin, aralarındaki hiyerarşik yapıyı sürekli biçimde korudukları için de baba ile oğul arasındaki ilişkinin, Japon adalarında ise halkın güvenlik ve huzurunun sembolü olarak görülmüştür. Eski Çin coğrafyasında her şeyden önce kötü cinleri kovaldığına inanılan köpek özellikle Güney ve Batı Çin'de uğurlu bir hayvan kabul edilmiştir. Korkutuculuğundan dolayı Japonya'da tapınak girişlerine köpek heykelleri konurdu. Hindistan'da ise köpeğin yağmur yağmasında fonksiyonu olduğu düşünülmüştü. Uzakdoğu'nun dinî inançlar açısından önemli bir başka hayvanı olan kaplumbağanın Çin kozmolojisinde güçlü bacakları ve dayanıklı kabuğuyla dünyayı sırtında taşıdığına inanılmış, kabuğunun sertliğiyle evrenin sürekliliğinin, çok yaşamasıyla da uzun ve sağlıklı ömrün sembolü olmuştur. Çin'de erken tarihlerden beri kaplumbağanın kabuğu üzerindeki şekillere bakılarak kehanette bulunma geleneği yaygındır. Hindistan'-

da ise kaplumbağa tanrı Vişnu'nun ikinci enkarnasyonudur; ayrıca yerli geleneklerinde kaplumbağa kurbanı mevcuttur.

Üretkenliği ve besleyiciliği dolayısıyla eski dünyanın pek çok yerinde önemli bir kült hayvanı olan inek, özellikle Hindistan'da gelişmiş bir inanç sistemine kaynaklık etmiştir. Hindistan'da inek kültü Âriler'in göçlerinden önceye kadar götürülürse de bu hayvanla ilgili ilk yazılı bilgiler Vedalar'da ortaya çıkar. Rîg Veda'da inek ve evren arasında ilişki kurulur; Atharva Veda'da ineklerin prototipi olan Vasa'ya bir ilâhi sunulmuştur. Vedik literatürde inekle yeryüzü, gök, güneş şua-ları, konuşma ve ilâhi söyleyen kişi arasında mistik bir ilişki kurulur. Yeryüzü'nün ineğin altında bulunduğu inanılmaktadır. Bazı efsanelerde yeryüzü inek şeklinde gösterilmiştir. Hint kültüründe ineğin öldürülmesi haram olup *Mahabharata*'da (XIII. 74. 4) ineği öldüren kişinin hayvanın vücudundaki kıl sayısı yıl kadar cehennemde kalacağı belirtilmiştir. Satapatha Brahmana ve Grhya Sutralar'da inek etinin yenilebileceğine dair ifadeler varsa da inek tabusu Hindistan'da varlığını hâlâ sürdürmektedir (ERE, IV, 225).

Mitolojik kuş Garuda Hindistan'da tanrı Vişnu'nun bineğidir. Yılan canavar Vritra kaosu temsil eder; ilâhî atlar (asvin) güneşin taşıyıcısıdır. Japonya'da Aynular arasında yaygın bir ayı kültü vardır. Bu ülkede hayvanlarla ilgili olarak sayılamayacak kadar çok ve çeşitli kehanet ve sihir sistemleri geliştirilmiştir.

Grek ve Roma dinleri, büyük oranda yerli Avrupa halklarının öğretileriyle Doğu ve Mısır menşeli dinlerin karışımı mahiyetindedir; bundan dolayı hayvanlar üzerine geliştirilen inançlar da aynı karışım sürecini yansıtır.

Fransa ve İspanya'daki mağaralarda tesbit edilen tarih öncesi duvar resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla yerli Avrupa halkları arasında özellikle boğa, ayı, kurt, tilki ve yaban domuzuyla ilgili çok sayıda kült oluşturulmuş. Grek ve Roma dinleri de büyük oranda bu mirası devralmıştır. İkinci grup önemli hayvan kültürleri deniz canlıları etrafında yoğunlaşmıştır. Milâttan önce VII. yüzyıldan itibaren denizciliğin yaygınlaşması üzerine Grek mitolojisine balıklarla ilgili çok sayıda inancın girdiği bilinmektedir. Aynı tarihî süreç, Doğu kaynaklı dinî geleneklerin Grek coğrafyasına girişine de işaret eder. Grekler arasında en popüler kahramanlardan bi-

ri, öbür dünyayı koruduğuna inanılan üç başlı köpek Cerberus'tur. Domuz Grekler'de tanrıça Demeter'in ve kahraman Atalante'nin, Romalılar'da savaş tanrısı Mars'ın kutsal hayvanıdır. Grek mitolojisinde Artemis, Arkadyalı Prens Callisto'yu ayıya çevirir. Kuzey Avrupa'nın yerli mitolojisinde tanrı Odin ayı süretine girer. Cermen kabilelerinde arı ölümlerin ruhlarını taşıır. Mısır'da kutsal kabul edilen kedi Grek ve Roma topraklarına taşınmış ve tanrıça Diana'nın kutsal hayvanı olmuştur. Yunus balığı Grekler arasında sevgi ve yardımlaşmanın sembolü kabul edilmiştir; deniz tanrısı Poseidon'un kutsal hayvanı da yunustur. Grekler'de ilâhî bilginin tanrıçası olan Pellas Athena'nın ve Roma'daki bilgelik tanrıçası Minerva'nın kutsal hayvanı baykuştur. Ayrıca gerek Grekler gerekse Romalılar arasında hayvan kurbanı ve hayvanla ilgili kehanetlerin hayli gelişmiş olduğu bilinmektedir.

Eski Türkler'de hayvanlarla ilgili inançlar, on iki hayvanlı takvimden şamanların vecd halinde yukarı âleme çıkmasına aracı olan hayvanların konumuna kadar uzanan geniş bir yelpazede yayılmıştır. Tarih öncesi dönemlerden beri göçebe Türk hayatının hayvancılığa dayalı olması bu inançların gelişmesini derinden etkilemiş ve büyük bir kısmının İslâmiyet'i kabul ettikten sonra dahi özellikle sanat ve folklorda yaşamasına yol açmıştır.

Eski Türk dünyasında geliştirilen hayvanlarla ilgili temel inançların totemizmle ilişkili olduğu kanaati yaygındır. Kabile mensuplarının kendisinden türediğine inanılan ve onları akrabalık bağlarıyla birbirine bağlayan totemler, tipik göçebe karakterini yansıtacak şekilde hayvanlardan seçilmiştir. Öte yandan animizme dayalı bir dinî yapı arzeden eski Türk inançları hayvanla insan arasındaki farklılığı ya ortadan kaldırmış veya en aza indirmiştir. Bu homojen kozmolojik anlayışta insanlar ve hayvanlar kolayca birbirine dönüşebilmekte veya klasik Şaman âyinlerinde olduğu gibi hayvanlar insanların bir başka âleme geçmesinde aracılık fonksiyonunu üstlenmektedir. Kabilenin toplumsal sembolü sayılan en gözde hayvanlar arasında kurt, kartal ve geyik yer almaktadır. Bu hayvanların klasik totem tanımına uyacak şekilde üstlendikleri bir başka fonksiyon da rehber hayvan olmalarıdır. Buna göre totem olan bu hayvanlar kabilenin göç edeceği herhangi bir yere doğru onlara öncülük edip yol gösterir.

Hayvanların üstlendiği bir başka önemli görev de kurban inancıyla ilgilidir. Eski Türkler arasında en yaygın kurbanlık hayvan attır. Göktürk Kağanı Bumin'in kardeşi İstemi öldüğünde at kurban edilmiştir. Atın insanları kötü ruhlardan ve kötü büyülerden koruduğuna inanılır. Başkırtlar, Tulgar adını verdikleri mitolojik kanatlı atın kendilerine yukarı âlemden haber getirdiğini düşünürlerdi. Atın yukarı âlemlerle aşağı âlemi birleştirici fonksiyonu Anadolu Türkmen geleneklerinde uzunca bir zaman varlığını sürdürmüştür. Efsaneye göre Babaîler isyanının lideri Baba İlyas Amasya Savaşı'nda ölmemiş, atına binerek gökyüzüne çekilmiştir. Anadolu'da sıkça rastlanan at mezarları bu inancın uzantısıdır (bk. AT). Eski Türk inançlarında kuş motifi de çok yaygındır. Kartal hem totem hem de gök tanrının sembolüdür. Macarlar arasında Turul adını alan kuş Macar milletini kuran Arpad'a yol göstermiştir; aynı kuşa Tuğrul adıyla Orta Asya Türkleri arasında da rastlanmaktadır. Başkırt folklorunda semrük denilen mitolojik kuş Hint-İran geleneğindeki simurgdur. Mitolojik bir sürenün olan ejder motifi eski Türkler'de kaosun ve bazı yörelerde aynı zamanda yeryüzünün sembolüdür. En eski zamanlardan beri bir ongun (totem) olarak saygı gören aslan ve kaplan ise güç ve cesareti temsil etmiştir; ayı da aynı özelliğe sahiptir.

Arabistan yarımadasında dışı ilâhların etkinliğine (Lât, Menât, Uzzâ, Aster / Zühre) ve uzak geçmişteki ana ağırlıklı aile yapısına bakılarak (Tekvîn, 29/1-30; Çıkış, 2/21-22; Hâkimler, 15/1) ortak Semitik dinî kültürün ana soylu (matriarkal) bir aile sistemiyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Böylece Câhiliye toplumundaki "kızların tanrılara kurban edilmesi" ve adak merasimlerinde özellikle dışı hayvanların seçilmesi (bahîre, hâm, vasîle ...) geleneği daha açık biçimde anlaşılır. Öte yandan bazı itirazlar olsa da ortak Sâmi mirasın bir başka önemli özelliği de totemizmdir. Buna göre her kabile özellikle hayvanlardan seçilen totemler etrafında yapılmıştır. Bununla birlikte eski İbrâniler'de olduğunun aksine Câhiliye Arapları'nın bu totemlerden türediğine dair hiçbir inanç yoktur; bu totemler ortak hayvan-ata değil daha ziyade bir işaret ya da kabile sembolü niteliğindedir. Bu tip totemik inançlara Kur'an da imada bulunur. Nûh kavminin önemli tanrılarından Yegûs (aslan), Yeûk (at) ve Nesr'e (kerkeniz kuşu, kartal, akbaba) Câhiliye

Arapları da tapıyorlardı. Bunlardan Nesr, Talmud (Abodah Zara) ve Süryânîce "Ad-dai doktrini" denilen eserde Arap tanrısı Neshra diye geçer; Nesr, akbaba (Türkçe Kitabı Mukaddes'te kartal) anlamıyla Es-ki Ahid'de de sıkça anılır (Meseller, 30/17; Hoşea, 8/1).

Bu inancın etkisiyle pek çok Arap kabillesinin totem hayvan adıyla adlandırıldığı görülmektedir (Benî Esed [aslan], Benî Kureys [köpek balığı] gibi). Ayrıca Nabatîler arasında balıklardan seçilme çok sayıda totem mevcuttu ve özellikle bunların en çok sevileni olan yunus adına tapınaklar inşa edilmişti. Ayrıca kişi adları arasında pek çok hayvan adı bulunuyordu.

Kur'an'da ve Câhiliye şiirinde rastlanan bilgilerden, kurban veya adak olarak kullanılan hayvanların başında deve ve koyunun geldiği öğrenilmektedir. İlk doğan hayvanların kurban edilmesine "fera" adı verilir. Ayrıca receb ayında putlara "atîre" denilen bir kurban sunulurdu. Kur'an'da işaret edilen develer ve koyunlar adak özelliklerine göre bahîre (deve), sâibe (deve), vasîle (koyun) ve hâm (deve) adını alırdı (el-Mâide 5/103; el-En'âm 6/139, 143, 144). İslâm öncesi şiirlerden anlaşıldığı kadarıyla hayvanlar bazı maddî ve mânevî değerlerin sembolü olarak düşünülüyordu. Meselâ baykuş ölümün habercisi veya intikam için yeryüzüne dönmüş bir insanın ruhu idi. Horoz cömertliğinin, kertenkele ihanetinin, toy kuşu aptallığının, aslan cesaretinin, koç kahramanlığının, karga gecenin ve kederin, deve sabır ve dayanıklılığının, at savaşçılığının ve gücün sembolüydü. Deve, at, koyun, inek ve arı da bereket (uğur) vardı; köpek, kedi, karga ise uğursuz hayvanlardandı. Öte yandan bazı hayvanlar dönüşüme (mesh) uğramış varlıklardı. Buna göre ölenlerin ruhu baykuş olarak geri gelirdi; fare ve kertenkeleler de kötü insanların ölümünden sonra yeniden bedenlenmiş hali idi. Kur'an-ı Kerim'de bazı günahkârların maymuna çevrildiklerini bildirmektedir (el-Bakara 2/65-66). Şüphesiz pek çok hayvan kehanet ya da falcılıkta kullanılıyordu. Câhiliye Arapları'nın özellikle hayvan hareketlerinin gözlenmesi türünden kehanetlerde usta oldukları bilinmektedir. Mekke'de bu amaçla çok sayıda kuş yetiştirilirdi. Câhiliye folklorunda belki de mesh inancının bir uzantısı olarak gül veya cinlerle ilgili bazı hikâyeler bulunmaktadır. Buna göre bir nevi cin olan gülün zaman zaman hayvan kılığına girerek ıssız yerlerde insanlara saldırdığına inanı-

lırdı. Gül ile ilgili inançlar sonraları İslâm kültüründe de varlığını sürdürmüştür (bk. GÜL).

Tevrat, hayvanlar hakkında genel olarak "canlı" anlamında "hayyâh" kelimesini (Tekvîn, 9/5, 10; Levililer, 11/46) ve her tür hayvanı (Sayılar, 20/4, 8, 11), bazan da yalnız yük hayvanını (Tekvîn, 45/17) ifade etmek üzere "baîr", dört ayaklıları belirtmek için de "behêmâh" kelimelerini kullanır; ayrıca 155 kelime ile 122 hayvan türünden bahseder (DB, I/1, s. 604). İlk yaratılış kıssasına göre beşinci günde büyük deniz canavarları, sulara yaşayan canlılar ve kuşlar, altıncı günde yerdeki canlı mahlûklar, sığırlar ve sürünen şeyler, son olarak da insan yaratılmıştır (Tekvîn, 1/20-25). İkinci kıssaya göre ise insanın sonra kendisine yardımcı olmak üzere kır hayvanları ile göklerin kuşları yaratılır ve bu hayvanlar Âdem'in huzuruna getirilir; Âdem de bütün sığırlara, göklerin kuşlarına ve her kır hayvanına adlarını koyar (Tekvîn, 2/18-20; ayrıca bk. ÂDEM). Tevrat denizin balıklarının, göklerin kuşlarının ve yer üzerinde hareket eden her canlının insanın emrine ve istifadesine verildiğini söylemektedir (Tekvîn, 1/28).

İnsanın yeryüzündeki kötülüğü sebebiyle Rab yarattığı adamı, hayvanları, sürünenleri, göklerin kuşlarını toprağın yüzü üzerinden silmeye karar verir ve bu sebeple tûfan hadisesi vuku bulur (Tekvîn, 6/7). Kuşların, sığırların, toprakta sürünenlerin her cinsinden ikiye (Tekvîn, 6/19-20, 7/8-9) veya her temiz hayvandan erkek ve dişi olarak yedişer, temiz olmayan hayvanlardan ikiye ve göklerin kuşlarından da yedişer adet gemiye alınır (Tekvîn, 7/2-3). Tûfanın sonuna doğru gemiden dışarıya önce kuzgun, sonra güvercin gönderilir (Tekvîn, 8/7-12). Gemi karaya oturunca her canlı, kuşlar, sığırlar ve yer üzerinde sürünenler türemeleri ve semereli olmaları için gemiden dışarı çıkarılır. Hz. Nûh her temiz hayvandan, her temiz kuştan alarak Rabb'e yakılan takdimeler sunar (Tekvîn, 8/17-20). Tevrat'a göre hayvanlar, ilk defa Hz. Nûh zamanında temiz ve temiz olmayan diye ikiye ayrılmış, Nûh ve oğulları yerin her hayvanı ve göklerin her kuşu üzerine hâkim kılınmış, daha önce insanlar sadece sebze ve meyve yiyebilirken (Tekvîn, 1/29) daha sonra hareket eden her hayvan kendilerine yiyecek olarak verilmiştir (Tekvîn, 9/2-4). Bir daha tûfan olmaması için Allah Nûh ve oğullarıyla, ayrıca her canlı mahlûkla, yerin bütün hayvanlarıyla,

kuşlar ve sığırlarla ahid yapmıştır (Tekvîn, 9/9-10).

Hz. İbrâhim'in ve yeğeni Lût'un koyun ve sığır sürüleri vardı (Tekvîn, 13/5-7). Hz. İbrâhim misafirlerine körpe buzağı ikram ederdi (Tekvîn, 18/7). Babası tarafından kurban edilmek istenen İshak'ın yerine koç inmiştir (Tekvîn, 22/13). Ken'ân diyarının Hz. İbrâhim ve çocuklarına ebedî miras verilmesinin âlâmeti olmak üzere İbrâhim Tanrı'nın emriyle üç yıllık inek, üç yıllık keçi, üç yıllık koç, bir kumru ve güvercin yavrusu alıp kuşların dışındaki hayvanları ortadan yarararak her yarımı ötekinin karşısına koyar (Tekvîn, 15/8-11). Hz. İbrâhim'in kölesi, İshak'a kız bulmak için on deve alarak Mezopotamya'ya gider (Tekvîn, 24/10). Rab, Hz. İbrâhim'e koyunlar ve sığırlar, develer ve eşekler vermiştir (Tekvîn, 24/35). Hz. İshak ile (Tekvîn, 26/14) Hz. Ya'kûb (Tekvîn, 37/12) ve dayısı Laban'ın da koyun sürüleri vardı (Tekvîn, 29/9-10, 30/29-30). Firavun rüyasında yedi semiz ve yedi cılız inek görmüştü (Tekvîn, 41/1-4). Hz. Ya'kûb ve oğulları Mısır'a gelirken yanlarında sürüleri ve sığırları bulunuyordu (Tekvîn, 46/32).

İsrâiloğulları Mısır'dan çıktıklarında Allah onlardan nisanın on dördünde bir yaşında özürsüz bir erkek kuzu kesmelerini ister (Çıkış, 12/4-6). İsrâiloğulları Mısır'dan sığır ve pek çok koyunla birlikte çıkarlar (Çıkış, 12/38). Sînâ'da ilâhî vahyi alan Hz. Mûsâ'ya hayvanlar hakkında çeşitli kurallar bildirilmiştir; bunların en önemlileri yenilen ve yenilmeyen hayvanlarla ilgilidir (Levililer, 11/1-47; Tesniye, 14/4-19). Bu kurallara göre eti yenen, kurban olarak takdim edilen (tahor, "tâhir, temiz") ve eti yenmeyen, kurban olarak takdim edilemeyen (tame "murdar, necis") hayvanlar beş grupta ele alınmaktadır: 1. Çatal tırnaklı olan, geviş getiren bütün hayvanlar (deve, kaya porsuğu, tavşan ve domuz hariç) temizdir, yenilebilir. Dört ayaklı olup da pençeleri üzerinde yürüyenler ve leş yiyen bütün hayvanlar murdardır. 2. Deniz canlılarından kanatlı ve pullu olanlar temizdir, yenilebilir; kanatsız ve pulsuzlar murdar ve mekruhtur. 3. Temiz kuşlar yenilebilir; yirmi bir kuş çeşidi temiz değildir ve yenmez. 4. Dört ayak üzerinde yürüyen kanatlı haşeratin hepsi mekruhtur, yenmez; sadece dört tür çekirge için yeme izni vardır. 5. Yerde sürünenlerle ayaksız veya ayakları çok küçük olup sürünüyormuş görüntüsü verenler (gelincik, fare ve dört cins kertenkele) murdardır. Bu beş grup hay-

vanın yenilmesi yasak olduğu gibi putlara kurban edilen, boğulan, hastalıktan ölen veya başka hayvanlarca yahut yırtıcı kuşlarca öldürülenlerin yenilmesi, kan ve iç yağı, yenilmesi yasak olan hayvanların leşlerine dokunmak da yasaktır. Temiz olmayan hayvanların leşlerine dokunan, onları taşıyan akşama kadar murdardır.

Yahudilik'te kanlı takdimeler dinî yaşıta büyük bir yer tutmaktadır. Boğa, öküz, inek, koç, koyun, teke ve keçi başlıca kurban hayvanlarıdır. Ayrıca az da olsa güvercin ve kumru takdimi de söz konusudur (bk. KURBAN). Diğer taraftan hayvanlardan ilk doğanlar Rabb'indir ve kurban edilir (Sayılar, 3/13; 8/17). Cumartesi hayvan çalıştırılmayacaktır (Tesniye, 5/4). Hayvanlarla cinsî ilişki kesinlikle yasaktır; erkek veya kadın olsun o insan da hayvan da mutlaka öldürülecektir (Levililer, 20/15-16).

İsrâiloğulları, hayvanlarla ilgili eski inançlarını Ahd-i Atîk'te de devam ettirdiler ve bazı hayvanlara çeşitli sembolik değerler verdiler. Bu tür hayvanların başında yılan gelmektedir. Yılan bütün kır hayvanlarının en hilekârı olarak tanıtılmış (Tekvîn, 3/1) ve lânetlenmiştir (Tekvîn, 3/14). Yılan genelde kötülük ve tehlikenin simgesidir (Tesniye, 32/33; Mezmurlar, 58/4; İşıya, 14/29; Yeremya, 8/17); şeytan da Havvâ'yı kandırırken onu kullanmıştır (Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/3). İsrâiloğulları Rabb'e ve Hz. Mûsâ'ya karşı gelince Rab yakıcı yılanlarla onları cezalandırmış, ölmemeleri için Hz. Mûsâ Rabb'in emriyle tunç bir yılan yapmış (Sayılar, 21/6-9), ancak bu tunç yılan İsrâiloğulları tarafından bir tapınma objesi haline getirilince Yahuda Kralı Hizkiya onu parçalamıştır (II. Krallar, 18/4).

Kartal çevikliğinin (II. Samuel, 1/23), aslan ise güç ve cesaretin sembolüdür (II. Samuel, 1/23; 17/10; Süleyman'ın Meselleri, 28/1). Boğa da güç ve kudret sembolü olarak kabul edilmekte (Sayılar, 23/22; Tesniye, 33/17; Mezmurlar, 22/12), ulûhiyeti temsil için seçilmektedir. Hz. Mûsâ Sînâ'da iken kavmi buzağı yapıp ona tapmış (Çıkış, 32/4), on kabilenin ayrılışında da kral Yeroboam, Bethel ve Dan'da yaptığı mâbedlere birer boğa heykeli diktirerek bu tapınmayı yeniden tesis etmiştir (I. Krallar, 12/28-29).

Diğer taraftan Ahd-i Atîk'te Hezekiel ve Daniel'in rüyalarında gördükleri sembolik hayvanlardan bahsedilmektedir (Hezekiel, 1/4-14; Daniel, 7/1-8). Gerek Ahd-i Atîk'te (Sayılar, 24/8-9; Hezekiel, 17/3-12; 19/2-3; Meseller, 6/6-8), gerekse Talmud

ve Midraş'ta hayvanları konu edinen ah-lâki kıssa ve örnekler vardır. Talmud'da ayrıca hayvanların haklarının korunmasıyla ilgili çeşitli kurallar da bulunmaktadır; Kabala ise hayvanları sembolik mahiyette kullanır.

Ahd-i Atîk'in aksine Ahd-i Cedîd'de hayvanlarla ilgili hükümler yoktur. Şeriatı iptale değil ikmale geldiğini bildiren Hz. İsa'nın (Matta, 5/17) Mûsâ şeriatına göre yaşadığı ve kurallarına uyduğu, bu çerçevede hayvanlarla ilgili yasaklara da riayet ettiği aşîkârdır. Fakat Pavlus'un, "Bilirim ve Rab İsa'da kaniim ki hiçbir şey kendiliğinden murdar değildir, ancak bir şeyi murdar sayan kimseye murdardır" (Romalılar'a Mektup, 14/14, 20) şeklindeki yorumu, Hz. İsa'nın, "Ağza giren şey insanı kirletmez, fakat ağızdan çıkan şeydir ki insanı kirletir" (Matta, 15/11; Markos, 7/15) sözündeki hükmüyle birleşince Hristiyanlık'ta hayvanlarla ilgili sınırlamalar da ortadan kalkmıştır. Ayrıca Pavlus'un, "Kasaplar çarşısında satılan her şeyi yiyin" sözü de (Korintoslular'a Birinci Mektup, 10/25, 27) hayvanlarla ilgili hükümlerin ilgası anlamına gelmektedir. Sadece putlara kurban edilen ve boğulmuş hayvanın yenilme yasağı devam etmektedir (Resullerin İşleri, 15/29).

Putperestliğe karşı tavrı dolayısıyla hayvanlara bu yönde anlamlar yüklenmesine izin vermeyen Hristiyanlık'ta hayvan figürleri sadece sembolik motif olarak kullanılmıştır. Bunların çoğu da muhtevaları ve anlamları değiştirilmeksizin yahudi veya Helenistik kültürlerden iktibas edilmiştir. Nitekim Ahd-i Cedîd'de bazı hayvanların sembolik değerleri vurgulanmıştır; meselâ yılan kötülüğün sembolü sayılmakta (Matta, 23/33; Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/3; Vahiy, 12/9-15; 20/2), koyun inanan insanı (Yuhanna, 10/7) ve saflığı (Matta, 10/16), güvercin de saflık ve inayeti simgelemektedir (Matta, 3/16; 10/16). Öte yandan Yuhanna'nın vahyinde çok geniş bir hayvan sembolizmi vardır (Vahiy, 4/6-9, 5/6-14; 6/1-6; 13/1-17; 17/3-17).

BİBLİYOGRAFYA :

DB, I/1, s. 604; J. de Mahuet, "Animaux (dans la symbolique chrétienne)", *Catholicisme*, Paris 1948, I, 576-577; H. Chirat, "Agneau", a.e., I, 212-215; a.mlf., "Aigle", a.e., I, 237-238; F. S. Bodenheimer, "Fauna", *IDB*, II, 246-256; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 9-23; J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, s. 46-48; A. R. el-Ansary, *Qaryat el Fau*, Riyad 1982, s. 25; A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakubnâmelelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 146-185; Neşet Çağatay, *İslâm Döne-*

mine Dek Arap Tarihi, Ankara 1989, s. 139; J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 148-184; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 15-39, 114-119, 154-157; O. Belli, "Urartularda Totemcilik Sorunu", *İÜ Edebiyat Fakültesi Anadolu Araştırmaları*, VII, İstanbul 1981, s. 29-41; M. M. Sagitov, "Baş-kurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *TDAY Belleten* (1986), s. 125-132; H. Kindermann, "Al-Asad", *EI²* (İng.), I, 681-683; D. B. Macdonald - [Ch. Pellat], "Ghûl", a.e., II, 1078-1079; F. Viré, "Hamâm", a.e., III, 108-110; Ch. Pellat, "Hayawân", a.e., III, 305-309; J. Feliks, "Animals of the Bible and Talmud", *EJd.*, I, 7-19; H. Rabinowicz, "Dietary Laws", a.e., VI, 26-46; M. Waid, "Elephants", *ER*, V, 81-82; A. Dunnigan, "Owls", a.e., XI, 144, 145; P. Borgeaud, "Pan", a.e., XI, 159-160; M. Waid, "Pigs", a.e., XI, 326-327; N. W. Thomas, "Animals", *ERE*, I, 483-535; T. H. Nöldeke, "Arabs", a.e., I, 659-673; A. H. Sayce, "Bull (Semitic)", a.e., II, 887; H. Jacobi, "Cow", a.e., IV, 225.

KÜRŞAT DEMİRCİ

II. İSLÂM KÜLTÜRÜNDE HAYVAN

A) İlimler Tarihi. İslâm bilim ve kültürü, canlı cansız bütün varlık alanıyla ilgili her çeşit bilgi türünü araştırmaya konu yapması bakımından en zengin kültürler arasında yer almıştır. Bu birikimin oluşmasında birçok etken söz konusudur. Bunların başında, İslâm'ın çok çeşitli hayvan türlerinin yaşadığı geniş bir coğrafyaya yayılması ve özellikle göçebe hayatı gereği olarak bu zengin hayvan varlığıyla yakın ilişki içinde bulunması gelmektedir. İslâm dininin kurban, zekât gibi ibadet şekillerinde ve hayvanî ürünlerle avcılık için koyduğu hükümlerde hayvanlara geniş yer vermesi, ayrıca Kur'an'da ve hadislerde daha başka sebeplerle hayvanlardan çok söz edilmesi bu etkenler arasında sayılmaktadır. Bunlardan başka, İslâm coğrafyasının Endülüs'ten Hindistan'a kadar genişlemesi sonucunda birbirinden çok farklı olan Mezopotamya, Grek, Mısır ve Hint kültürlerindeki hayvanlar âlemine ait yazılı ve sözlü bilgilerin İslâm kültürüne aktarılması da bu konuda büyük önem taşımaktadır. Bu kadar farklı kaynaklardan süzülüp gelen bilgileri daha sonra kendi özel araştırmalarıyla birleştiren müslümanlar zooloji ve veterinerlik gibi hayvanların anatomilerini, çeşitli özelliklerini ve hastalıklarını inceleyen bilimlerden eczacılık ve attarlık gibi onlardan faydalanma yollarını konu edinen bilimlere ve sanayiye, varlık mertebeleri açısından insana yakınlıkları dolayısıyla da duygu ve düşüncelerinin ifadesinde gerçek veya sembol olarak kullanıldıkları güzel sanatlarla ve edebiyata kadar çeşitli alanlarda hayvanları